११. क्रियापदस्य सहचराः । (तृतीयः घटकः)

पठामि, लिखामि, यच्छामि, पश्यामि एतानि पदानि क्रियां दर्शयन्ति । अतः तानि क्रियापदानि । वाक्ये क्रियापदस्य नैके सहचराः । जानीमः तान् सर्वान् ।

अत्र का क्रिया?–लेखनम् ।
कः लिखति ।
गौरवः लिखति । गौरवः इति कर्ता ।
गौरवः किं लिखति?
गौरवः निबन्धं लिखति । निबन्धम् इति कर्म ।
गौरवः केन निबन्धं लिखति?
गौरवः लेखन्या निबन्धं लिखति । लेखनी इति साधनं करणं वा ।

सानिका किं यच्छति?
सानिका लेखनपुस्तिकां यच्छति । लेखनपुस्तिकाम् इति कर्म ।
सानिका कस्मै लेखनपुस्तिकां यच्छति?
सानिका अध्यापकाय लेखनपुस्तिकां यच्छति ।
अध्यापकाय इति सम्प्रदानम् ।

सानिका गौरवः च किं पश्यतः?
सानिका गौरवः च आम्रफलं पश्यतः ।
आम्रफलम् इति ________ ।
आम्रफलं कस्मात् पतति?
आम्रफलं वृक्षात् पतति । वृक्षात् इति अपादानम् ।
आम्रफलं कुत्र पतति?
आम्रफलम् अङ्गणे पतति ।
अङ्गणे इति अधिकरणम् ।

कर्ता–कर्म–करणं–सम्प्रदानम्–अपादानम्–अधिकरणम् च इत्येते सर्वे वाक्ये क्रियापदस्य सहचराः ।
ते सर्वे मिलित्वा क्रियां कुर्वन्ति । अतः तानि कारकाणि ।

कारकम्	विभक्तिः	उदाहरणम्
कर्ता	प्रथमा	**रमा** गीतं गायति ।
कर्म	द्वितीया	मधुरा **जलं** पिबति ।
करणम्	तृतीया	अहं **सुधाखण्डेन** लिखामि ।
सम्प्रदानम्	चतुर्थी	माता **बालकाय** क्रीडनकं यच्छति ।
अपादानम्	पञ्चमी	नृपः **रथात्** अवतरति ।
-----	षष्ठी(सम्बन्धः)	**दशरथस्य** पुत्रः रामः ।
अधिकरणम्	सप्तमी	धेनुः **गोष्ठे** तिष्ठति ।

भाषाभ्यासः

१. **अधोरेखितानां शब्दानां कारकं लिखत माध्यमभाषया अनुवादं कुरुत च ।**

१) **आदित्यः** गीतं गायति ।
२) बालकाः **उद्याने** क्रीडन्ति ।
३) **अहं** देवं प्रणमामि ।
४) त्वं **छुरिकया** फलं कर्तयसि ।
५) उल्का **अवकाशात्** पतति ।
६) मुख्याध्यापकः **छात्रेभ्यः** **पारितोषिकाणि** यच्छति ।
७) वयं **चित्रपटं** पश्यामः ।
८) **पितामहः** **प्रभाते** वृत्तपत्रं पठति ।
९) **गिर्यारोहकः** **शिखरात्** **यष्टिकाभ्याम्** अवतरति ।

२. **योग्यविभक्तिरूपं योजयत ।**

१. युवकः (वित्तकोष) _______ धनम् आनयति ।
२. आपणिकः (तुला) _______ धान्यं तोलयति ।
३. भ्राता (भगिनी) _______ शाटिकां यच्छति ।
४. पितामहः (देव) _______ पूजयति ।
५. (प्रदर्शिनी) _______ चित्राणि सन्ति ।

३. **योग्यं पर्यायं चिनुत ।**

१. छात्रः श्लोकः/श्लोकं स्मरति ।
२. रक्षकः क्रोधेन/क्रोधाय चोरं ताडयति ।
३. शिक्षकः छात्रेभ्यः/छात्रैः पुस्तकानि यच्छति ।
४. वाटिकायां/वाटिकायाः जलधारायन्त्रम् अस्ति ।
५. आकाशे/आकाशात् तारकाः पतन्ति ।
६. मन्त्रिमहोदयः कार्यक्रमस्य/कार्यक्रमम् उद्घाटयति ।

I7LXJ7

४. **उचितविभक्तिप्रयोगेण वाक्यं रचयत ।**

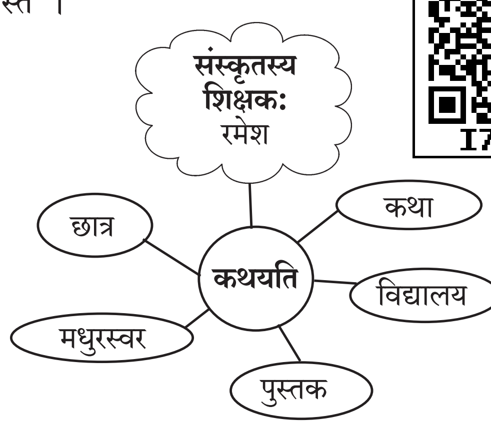

५. **विभिन्न-कारकाणाम् उपयोगं कृत्वा यच्छति, ग्रथति, क्षिपति, पठति इत्यादीनां क्रियापदानां साहाय्येन दीर्घाणि वाक्यानि रचयत ।**

१२. आत्मनेपदीया ।

अपूर्व: कोऽपि कोषोऽयं **विद्यते** तव भारति ।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ।।१।।

मनोजवं मारुततुल्यवेगं
जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ।
वातात्मजं वानरयूथमुख्यं
श्रीरामदूतं शरणं **प्रपद्ये** ।।२।।

कुसुमं वर्णसम्पन्नं गन्धहीनं न **शोभते** ।
न **शोभते** क्रियाहीनं मधुरं वचनं तथा ।।३।।

शतेषु **जायते** शूर: सहस्रेषु च पण्डित: ।
वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ।।४।।

लोभाविष्टो नरो वित्तं **वीक्षते** न तु सङ्कटम् ।
दुग्धं पश्यति मार्जारो न तथा लगुडाहतिम् ।।५।।

अपारे काव्यसंसारे कविरेक: प्रजापति: ।
यथास्मै **रोचते** विश्वं तथा वै **परिवर्तते** ।।६।।

वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति य: ।
विन्दते न रसं तेभ्यो बीजं चापि विनश्यति ।।७।।

न देवो **वर्तते** काष्ठे न पाषाणे न मृण्मये ।
भावे हि **विद्यते** देव: तस्माद् भावो हि कारणम् ।।८।।

भाषाभ्यास:

श्लोक:-१

१. श्लोके आ. प. क्रियापदं किम्?

२. अधोदत्तानां शब्दानां कृते श्लोके आगतान् शब्दान् लिखत ।

सरस्वती-　　　अद्वितीय:-

३. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

व्यय: × _____ ।

वृद्धि: × _____ ।

श्लोकः-२

१. श्लोके क्रियापदं किम्?

२. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

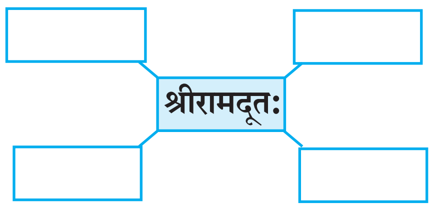

श्लोकः-३

१. श्लोके क्रियापदं किम्?

२. विशेषण-विशेष्य-सम्बन्धः -

१) 'कुसुमम्' इत्यस्य द्वे विशेषणे लिखत ।

२) 'वचनम्' इत्यस्य द्वे विशेषणे लिखत ।

३. श्लोकात् समानार्थकशब्दान् चिनुत ।

१) प्रसूनम्, सुमम्, पुष्पम् - ☐

२) वचः, उक्तिः, वाक्यम् - ☐

श्लोकः-४

१. स्तम्भमेलनं कुरुत ।

'अ'	'ब'
शतेषु	दाता
सहस्रेषु	शूरः
दशसहस्रेषु	पण्डितः
	वक्ता

२. कस्मिन् कः गुणः वर्तते? इति लिखत ।

अ - शूरे, पण्डिते, भाषणनिपुणे, उदारे

ब - दातृत्वम्, वक्तृत्वम्, पाण्डित्यम्, शौर्यम्

३. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

दाता, शूरः, पण्डितः

श्लोकः-५

१. मञ्जूषायाः आधारेण स्तम्भपूरणं कुरुत ।

	वीक्षते ।	न वीक्षते ।
नरः		
मार्जारः		

(सङ्कटम्, दुग्धम्, वित्तम्, लगुडाहतिम्)

२. नरस्य विशेषणं किम्?

३. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

नरः, वित्तम्, वीक्षते, सङ्कटम्, दुग्धम्, मार्जारः, लगुडः, आहतिः ।

श्लोकः-६

एकवाक्येन उत्तरत ।

१. श्लोके क्रियापदे के ?

२. अपारे काव्यसंसारे कः प्रजापतिः ?

श्लोकः-७

१. विशेषणं लिखत । ---- फलानि ।

२. सुभाषिते आ. प. क्रियापदं किम्?

३. सत्यं वा असत्यं लिखत ।

अ) मनुजः अपक्वेभ्यः फलेभ्यः रसं विन्दते ।

आ) अपक्वफलानि चित्वा बीजस्य विनाशः भवति ।

श्लोकः-८

१. देवः कुत्र वर्तते?

२. देवः, काष्ठम्, पाषाणः इति शब्दानाम् अमरकोषपङ्क्तीः लिखत ।

३. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

सप्तम्यन्तपदानि

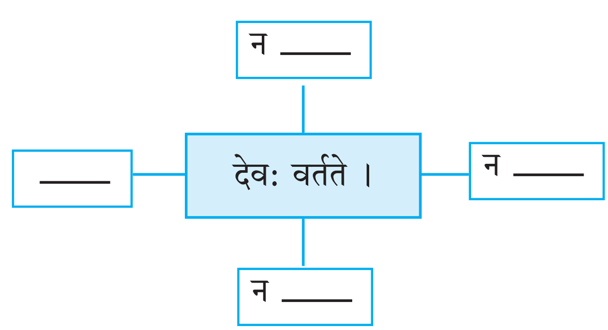

- **सर्वेषां सुभाषितानां सरलार्थं माध्यमभाषया लिखत ।**
- **सर्वेषां सुभाषितानां स्पष्टीकरणं माध्यमभाषया लिखत ।**

पञ्चदश वाक्यानि । (आत्मनेपदम्)

१. स: बालक: भाषते ।	२ तौ बालकौ भाषेते ।	३ ते बालका: भाषन्ते ।
१ सा कन्या भाषते ।	२ ते कन्ये भाषेते ।	३ ता: कन्या: भाषन्ते ।
१ तद् अपत्यं भाषते ।	२ ते अपत्ये भाषेते ।	३ तानि अपत्यानि भाषन्ते ।
४ त्वं भाषसे ।	५ युवां भाषेथे ।	६ यूयं भाषध्वे ।
७ अहं भाषे ।	८ आवां भाषावहे ।	९ वयं भाषामहे ।

अधोदत्तानि उदाहरणानि पठन्तु। कतिचन-उदाहरणेषु 'न'कार: विद्यते, कतिचन-उदाहरणेषु 'ण'कार: भवति। यथा

	तृतीया एकवचनम्	षष्ठी बहुवचनम्
देव	देवेन	देवानाम्
नेत्र	**नेत्रेण**	**नेत्राणाम्**
हस्त	हस्तेन	हस्तानाम्
सूर्य	**सूर्येण**	**सूर्याणाम्**

नकारस्य णकार: कदा भवति ?

ऋ / र् / ष्	+	क वर्ग:/ प वर्ग:/ य्/व्/ह् / कोऽपि स्वर:	+	**न = ण**

र् + आ + म् + ए + **न्** + अ = राम**ेण**
र् + आ + म् + आ + **न्** + आ + म् = रामा**णाम्**
ऋ + क् + **ष्** + ए + **न्** + अ = ऋक्षे**ण**
ऋ + क् + **ष्** + आ + **न्** + आ + म् = ऋक्षा**णाम्**

ऋ / र् / ष्	+	च वर्ग/ ट वर्ग/ त वर्ग/ल्, श्, स्	+	**न = न**

र् + अ + **ज्** + अ + क् + ए + **न्** + अ = रजकेन
र् + अ + **ज्** + अ + क् + आ + **न्** + आ + म् = रजकानाम्
व् + ऋ + **ष्** + अ + **ल्** + ए + **न्** + अ = वृषलेन
व् + ऋ + **ष्** + अ + **ल्** + आ + **न्** + आ + म् = वृषलानाम्

अधोदत्तानां शब्दानां तृतीया विभक्ते: एकवचनरूपाणि/षष्ठी विभक्ते: बहुवचनरूपाणि लिखत ।

वराह =	वस्त्र =	क्रीडा =
गृह =	प्रजा =	स्पर्श =
स्तोत्र =	कर्ण =	वृक्ष =
राक्षस =	अमर्त्य =	स्नुषा =
तारा =	राधा =	भाषा =
सूत्र =	तक्षक =	पुष्प =

I7VTKU

१३. अश्वस्य स्वामिनिष्ठा ।

मध्याह्नसमय: । सर्वत्र नीरवता । मार्ग: अपि निर्मनुष्य: । तदा एव कोऽपि अश्व: मार्गे धावति । तस्य एक: पाद: व्रणित: । स: कष्टेन वेदनां सहते । तथापि त्रिभि: पादै: यथाकथमपि स: धावति । तस्य पृष्ठे उपविष्ट: अस्ति तस्य स्वामी। तस्य स्वामी शस्त्रप्रहारै: व्रणित: ।

अविरतं धावनेन अश्व: अतीव श्रान्त: जायते। स: वेगेन धावितुम् असमर्थ: भवति। अत: मन्दं धावितुं प्रारभते । परं नैव विरमति स: । ''अधुना ग्राम: समीपे एव । तत्र स्वामिनं नयामि संरक्षामि च। परं मार्गे विस्तीर्ण: जलप्रवाह: । अधुना किं करणीयम्?'' इति चिन्तयति अश्व: । क्षीण: व्रणित: च अश्व: तम् उल्लङ्घयितुम् असमर्थ: । किन्तु समय: अल्प: । कथमपि प्राणान् अविगणय्य स: जलप्रवाहम् उल्लङ्घयति । अपरतीरं गत्वा भूमौ पतति । तेन आघातेन स्वामी अपि भूमौ निपतति । किञ्चित्कालानन्तरं स्वामी संज्ञां लभते । स: अश्वस्य समीपे आगच्छति । स्नेहेन अश्वस्य शरीरं स्पृशति । भूमौ पतित: अश्व: अपि स्वामिनं पश्यति समाधानेन प्राणान् त्यजति च ।

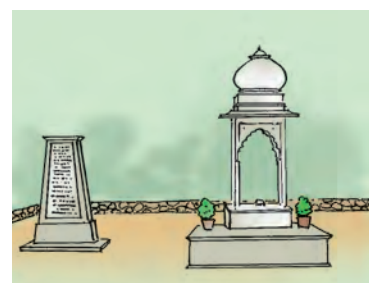

क: एष: नृप:? ज्ञायते वा? स: एव महाराणाप्रताप: । राजस्थानराज्यस्य मेवाडप्रदेशस्य नृपश्रेष्ठ: । क: एष: स्वामिभक्त: अश्व:? एष: चेतक: नाम अश्व: । अश्वेषु आदर्शभूत: स: । तस्य स्मृत्यर्थं निर्मितं समाधिस्थलं मेवाडप्रान्ते विराजते ।

धन्य: स्वामी राणाप्रताप: धन्य: च स्वामिभक्त: अश्व: चेतक: ।

(कविकुलगुरु–कालिदास–संस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाशिताया: संस्कृतबालसाहित्यमालाया: आधारेण इयं कथा ।)

भाषाभ्यास:

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

१. मार्ग: कीदृश:?
२. अश्वस्य पृष्ठे क: उपविष्ट: अस्ति?
३. अश्व: किम् उल्लङ्घयति?
४. स्वामी किं स्पृशति?

I85PMH

२. प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१. स्वामी अश्वस्य समीपे आगच्छति ।
२. स्वामी भूमौ निपतति ।

३. योग्य विभक्तिरूपं लिखत ।

१. तस्य ____(पृष्ठ) उपविष्ट: अस्ति तस्य स्वामी ।
२. तस्य एक: पाद: ____ (व्रणित) ।
३. समाधिस्थलं ____ (मेवाडप्रान्त) विराजते ।
४. अश्व: ____ (समाधान) प्राणान् त्यजति ।

४. आत्मनेपदिक्रियापदानि चित्वा लिखत ।

५. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत ।

१. 'पशुपक्षिण: मानवस्य साहाय्यं कुर्वन्ति ।' इति विषये का: कथा: यूयं जानीथ?

१४. संवादकौशलम् ।

शाकापणः ।

विक्रेता– आगच्छतु आगच्छतु । शाकानि क्रीणातु । आगच्छतु आगच्छतु ।

गृहिणी– अयि भोः, कानि कानि शाकानि विद्यन्ते?

विक्रेता– अस्ति अत्र कारवेल्लम्, कर्कटी, भिण्डिः, इदमिदानीम् आगतं प्रत्यग्रं वृन्ताकं, रक्तवर्णं गृञ्जनकं च । किम् इच्छति?

गृहिणी– किं मूल्यम् आलुकस्य ।

विक्रेता– न अधिकं भोः, केवलं विंशतिः रूप्यकाणि प्रतिकिलोमितम् ।

गृहिणी– अस्तु, किलोपरिमितं यच्छतु । भिण्डिः अपि अर्धकिलोमितम् ।

विक्रेता– अवश्यम् । इतोऽपि किम् आवश्यकम् ? शीघ्रं वदतु ।

गृहिणी– कर्कटीं यच्छतु, अर्धकिलोपरिमितं वृन्ताकं च। दशरूप्यकमूल्यमिताः मरीचिकाः अपि यच्छतु ।

विक्रेता– अपि स्यूतः आनीतः?

गृहिणी– न भोः! प्लास्टिकस्यूतं ददातु ।

विक्रेता – क्षम्यताम् । प्लास्टिक-उपयोगः प्रदूषणकारकः । अहं प्लास्टिकस्यूतं न स्थापयामि एव ।

गृहिणी – अधुना किं करणीयम् ?

विक्रेता – वस्त्रस्यूतम् अपि क्रीणातु । मूल्यं केवलं पञ्चरूप्यकाणि ।

गृहिणी – बहु उत्तमम् । ददातु । अधुना मूल्यं कथयतु ।

विक्रेता– आलुकस्य विंशतिः रूप्यकाणि, भिण्ड्याः पञ्चविंशतिः रूप्यकाणि, कर्कट्याः पञ्चदश रूप्यकाणि, वृन्ताकस्य विंशतिः रूप्यकाणि, दश रूप्यकाणि मरीचिकायाः, वस्त्रस्यूतस्य पञ्चरूप्यकाणि । आहत्य पञ्चनवतिः रूप्यकाणि ।

गृहिणी– अस्तु । शतरूप्यकाणां धनपत्रं यच्छामि । अवशिष्टस्य धनस्य आर्द्रकं यच्छतु ।

विक्रेता– अस्तु ।

कार्यालयः ।

(प्रविश्य)

लिपिकः:- अरे सुरेश, मम उत्पीठिकायां सर्वं विकीर्णम् अस्ति । किम् इदम्?

सेवकः:- किम् अभवत्?

लिपिकः:- मम लेखनी, अङ्कनी, मापिका, सञ्चिका च स्वस्थाने न सन्ति ।

सेवकः:- क्षम्यताम् । इदानीं यच्छामि ।

लिपिकः:- कर्गजानां समूहः अपि इतस्ततः अभवत् ।

सेवकः:- महोदय, व्यजनवायुना कर्गजाः इतस्ततः अभवन् ।

लिपिकः:- मम लेखनपुस्तिका अपि अत्र नास्ति ।

सेवकः:- आम् । सा तु मम समीपे अस्ति । ह्यः एव सङ्गणके टङ्कनार्थं भवान् मह्यम् अयच्छत् ।

लिपिकः:- अस्तु । अधुना उत्पीठिकायां सर्वाणि उपकरणानि सम्यक् स्थापय । पुनःपूरण्यां मसी न्यूना । नूतनां पुनःपूरणीम् अपि आनय ।

सेवकः:- तथा करोमि । इतोऽपि किमपि आवश्यकम्?

लिपिकः:- मास्तु । सर्वं सिद्धम् । अधुना कार्यारम्भं करोमि ।

I8EKP5

भाषाभ्यासः

१. युष्माकं प्रियशाकानां नामानि लिखत ।

२. प्रथमसंवादस्य आधारेण देयकं पूरयत ।

वाटिका (शाकापणः) रविनगरम्, आम्बेगाव -३०		
अनु. क्र.	**विवरणम्**	**मूल्यम्**
१.	आलुकम्	______
२.	______	२५
३.	मरीचिका:	______
४.	कर्कटी	______
५.	______	२०
६.	वस्त्रस्यूतः	______
७.	आर्द्रकम्	______
	आहत्य	______
धन्यवादः । आपणिकस्य हस्ताङ्कनम्		

लेखनकौशलम्
संवादलेखनम्

१. संवादलेखनम् - मित्रमेलनम् (द्वयोः), यानपृच्छा, मार्गपृच्छा

२. शाकापणसंवादस्थाने धान्यापणसंवादं लिखत । (उपयुक्तशब्दसङ्ग्रहः-धान्यानि-तण्डुलः, गोधूमः, तुवरः, मुद्गः, माषः, मसुरः, चणकः)

३. द्वितीयसंवादे बहूनां वस्तूनाम् उपकरणानां च उल्लेखः अस्ति । इतोऽपि बहूनां वस्तूनां यूयम् उपयोगं कुरुत। तेषां संस्कृतनामानि अन्विष्य वर्गसंवादं लिखत ।

१५. आधुनिकप्रहेलिका: ।

– श्रीमती दुर्गा पारखी

प्रहेलिकाया: अर्थं ज्ञात्वा श्लोकं योग्यचित्रेण सह मेलयत ।

१. चित्रवर्णोऽथवा शुभ्र: एककर्ण: सुदर्शन: ।
भवेत्कथं हि युष्माकं चायपानं मया विना ।।

२. निर्वाता द्विमुखी दीर्घा लघुभारा सुवाहिका ।
पात्रस्पर्शं विना पेयं पाययामि सुसेविका ।।

३. आरुह्य नासिकां नित्यं स्पृशामि श्रवणद्वयम् ।
दृष्ट्यर्थं मम साहाय्यं काचयुक्ता तनुर्मम ।।

४. स्वयं प्रसारिते जाले आपतन्ति नरा: स्वयम् ।
लभन्ते सुखनिद्रां ते अहो आश्चर्यमद्भुतम् ।।

५. एकाकी द्वारि तिष्ठामि गृहपतौ बहिर्गते ।
गृहरक्षाकर: शूरो लघुमूर्ति: सुकीर्तिमान् ।।

६. कृष्णमुखी च गौराङ्गी पेटिकायां निवासिनी ।
अग्निं वमति शीघ्रं हि घृष्टा पेटिकया सह ।।

७. भारं वोढुं न मे दु:खं न मे दु:खं कुभोजने ।
एतत्तु मे महादु:खं मूर्खेण सह तोलनम् ।।

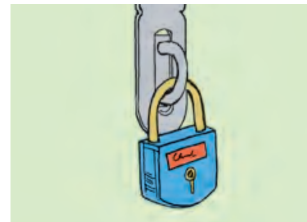

ताल:

उपनेत्रम्

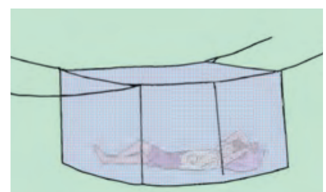

मशकजालम्

चायचषक:

नलिका

गर्दभ:

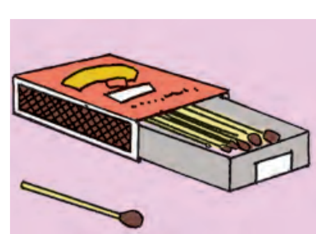

अग्निशलाका

१. **श्लोकं पठित्वा अर्थम् अन्विष्यत । सरलार्थं लिखत ।**

१) निमील्य नेत्रे पिबामि दुग्धम् ।
मूषकशत्रुः कथयत कोऽहम् ।।
२) वृक्षात् वृक्षं कूर्दे सततम् ।
धरामि पुच्छं कथयत कोऽहम् ।।
३) नासिकयाऽहं पिबामि तोयम् ।
विशालकायः कथयत कोऽहम् ।।
४) भषामि रात्रौ दृष्ट्वा चौरम् ।
वक्रपुच्छकः कथयत कोऽहम् ।।
५) मेघं दृष्ट्वा करोमि नृत्यम् ।
विस्तृतपिच्छः कथयत कोऽहम् ।।

– सम्पदानन्दमिश्रः

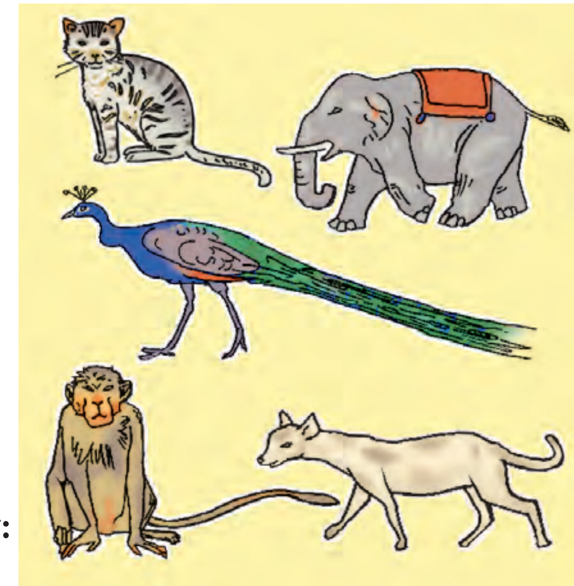

२. **चित्रवर्णनं कुरुत । प्रहेलिकां रचयत ।**

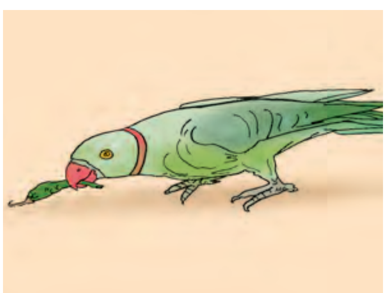

मम वर्णः हरितः ।
.... मम प्रियं खाद्यम् ।
मम चञ्चुः रक्ता ।
अहं कः? _______ ।।

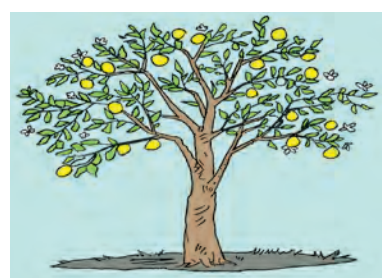

अहं छायां .... ।
अहं .... यच्छामि ।
अहं .... अपि यच्छामि ।
अहं कः? _______ ।।

मम वर्णः .... ।
किन्तु अहं .... काकः ।
अहं मधुरं .... ।
अहं वृक्षे .... ।
अहं कः? _______ ।।

I8NGQS

मम वर्णः ...... ।
अहम्....... विहरामि ।
अहं....... यच्छामि ।
अहं कः? _______ ।।

लेखनकौशलम्
निबन्धः/अनुवादः

१. उचितं पर्यायं चित्वा निबन्धं पूरयत ।

अ) **श्रीगणेशः** । श्रीगणेशः (विद्यायाः/धनस्य) देवता । श्रीगणेशः बुद्धिं (यच्छन्ति/यच्छति)। श्रीगणेशस्य (माता/पिता) शङ्करः । कार्तिकेयः अस्य भ्राता (अस्ति/नास्ति) । (श्रीगणेशस्य/श्रीगणेशाय) मोदकाः रोचन्ते । (श्रीगणेशं/श्रीगणेशाय) नमः ।

ब) **मम शाला** । सरस्वती-विद्यालयः इति (मह्यं/मम) शाला । अहम् अष्टमीकक्षायां (पठति/पठामि) । मम शाला (नगरे/नगरात्) अस्ति। मम शालायां बहूनि पुस्तकानि (विद्यते/विद्यन्ते) । सर्वे (छात्राः/छात्राणां) अध्ययनप्रियाः सन्ति। (मम/मह्यं) पाठशाला अतीव रोचते ।

क) **मयूरः** । मयूरः वर्षाकाले (नृत्यामि/नृत्यति) । तस्य नृत्यम् अतीव (रमणीयं/तापकारकं) वर्तते । जलपूर्णं मेघं (आकाशात्/आकाशे) दृष्ट्वा सः नृत्यति । सः शारदादेव्याः वाहनम् (अस्ति/नास्ति) । सः (राष्ट्रियः/राष्ट्रिया) खगः इति प्रसिद्धः।

ड) **संस्कृतभाषा** । संस्कृतभाषा अतीव (प्राचीना/नूतना) भाषा । (देवानां/देवैः) भाषा इति तस्याः ख्यातिः । ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदः च संस्कृतभाषायाः (भूषणानि/भूषणानाम्) एव । संस्कृतभाषायां बहूनि सुभाषितानि (अस्ति/सन्ति) । संस्कृतभाषायाः अभ्यासेन वाणी (निर्दोषा/सदोषा) भवति । संस्कृतभाषा (मम/मयि) प्रिया भाषा अस्ति ।

इ) **आम्बेडकरमहोदयः** । भीमराव-रामजी-आम्बेडकर-महोदयः भारतीयसंविधानस्य (निर्माणम्/निर्माणस्य) अकरोत्। मध्यप्रदेशे जातः सः (बाल्याय/बाल्ये) अतीव कष्टमन्वभवत् । सः विदेशं गत्वा बॅरिस्टर इति उपाधिम् (अलभत/अलभत्) । तदनन्तरं सः (स्वदेशे/स्वदेशं) प्रत्यागच्छत् । संस्कृतभाषा एव भारतस्य प्रमुखा, (प्राचीनः/प्राचीना) भाषा इति सः अमन्यत।

२. **संस्कृतेन अनुवादं कुरुत ।** अनुवादस्य कृते क्यु.आर (Q.R.) माध्यमेन स्वस्वभाषानुसारं परिच्छेदं स्वीकुरुत ।

पठत-बोधत

एषा छत्रपतिशिवरायस्य राजमुद्रा । मुद्रायां मुद्रित-श्लोकः ईदृशः-

"प्रतिपच्चन्द्रलेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववन्दिता ।
शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ।।"

अस्य श्लोकस्य अर्थः-

(शाहसूनोः) (शहाजिमहाराजस्य पुत्रस्य शिवस्य) छत्रपतिशिवरायस्य (प्रतिपच्चन्द्रलेखा इव वर्धिष्णुः) यथा प्रतिपदः चन्द्रलेखा प्रतिदिनं वर्धते तथा वर्धमाना, (विश्ववन्दिता) विश्वस्य कृते वन्दनीया (मुद्रा) राजमुद्रा (भद्राय) कल्याणाय (राजते) शोभते । इति ।

अद्य अपि एषा मुद्रा प्राचीनग्रन्थालयेषु पुस्तकेषु संग्रहालयेषु च द्रष्टुं शक्यते ।

क्रियापदानि – २

लट्लकारः (वर्तमानकालः) आत्मनेपदम्

भाष् (१ आ.प.)

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्रथमपुरुषः	भाषते १	भाषेते २	भाषन्ते ३
मध्यमपुरुषः	भाषसे ४	भाषेथे ५	भाषध्वे ६
उत्तमपुरुषः	भाषे ७	भाषावहे ८	भाषामहे ९

आ. प. प्रत्ययाः

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	ते १	इते २	अन्ते ३
म. पु.	से ४	इथे ५	ध्वे ६
उ.पु.	इ ७	वहे ८	महे ९

क्रियापदसूत्रम् – (मूलधातुः + गणविकरणम्) = धात्वङ्गम् + प्रत्ययः = क्रियापदम्
(आदेशः) (चिह्नम्)

गणः	विकरणम्	उदाहरणम्
प्रथमः	अ	भाषते
चतुर्थः	य	युध्यते
षष्ठः	अ	दिशते
दशमः	अय	पूजयते

भाषते = भाष् + अ + ते

भाष् → मूलधातुः, अ → गणविकरणम्, ते → प्रत्ययः

वन्द् (१ आ.प.) = वन्द् + अ = वन्द + ते = वन्दते

युध् (४ आ.प.) = युध् + य = युध्य + ते = युध्यते

दिश् (६ आ.प.) = दिश् + अ = दिश + ते = दिशते

पूज् (१० आ.प.) = पूज् + अय = पूजय + ते = पूजयते

वन्द् १ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	वन्दते	वन्देते	वन्दन्ते
म. पु.	वन्दसे	वन्देथे	वन्दध्वे
उ.पु.	वन्दे	वन्दावहे	वन्दामहे

युध् ४ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	युध्यते	युध्येते	युध्यन्ते
म. पु.	युध्यसे	युध्येथे	युध्यध्वे
उ.पु.	युध्ये	युध्यावहे	युध्यामहे

दिश् ६ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	दिशते	दिशेते	दिशन्ते
म. पु.	दिशसे	दिशेथे	दिशध्वे
उ.पु.	दिशे	दिशावहे	दिशामहे

पूज् १० आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	पूजयते	पूजयेते	पूजयन्ते
म. पु.	पूजयसे	पूजयेथे	पूजयध्वे
उ.पु.	पूजये	पूजयावहे	पूजयामहे

कृ आ.प. लट्लकारः

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
म. पु.	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
उ.पु.	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

केचन धातवः परस्मैपदिनः (उदा. गच्छति, पठति), केचन धातवः आत्मनेपदिनः (उदा. वन्दते, भाषते), केषाञ्चन धातूनां परस्मैपदरूपाणि तथा आत्मनेपदरूपाणि अपि भवन्ति अतः ते धातवः उभयपदिनः(उदा.बोधति/बोधते, क्षिपति/क्षिपते दिशति/दिशते, करोति/कुरुते, पूजयति/पूजयते)

उपसर्गाः ।

चौरः अजां हरति ।

बालकः उद्याने विहरति ।

वीरः शत्रुं प्रहरति ।

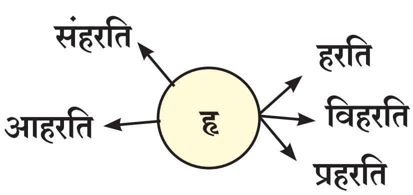

'हृ' धातोः एव एतानि रूपाणि ।

- अत्र सम्, आ, वि, प्र, इत्यादयः शब्दांशाः धातोः पूर्वं दृश्यन्ते । एते एव उपसर्गाः ।
- उपसर्गाः २२ सन्ति । (प्र, अप, उप, अव) (परा, आ) (परि, अधि, अपि, अति, वि, अभि, प्रति, नि) (सु, अनु) (सम्, उद्, निस्, निर्, दुस्, दुर्)
- उपसर्गकारणात् कदाचित् धातोः अर्थः परिवर्तते । यथा गच्छति-आगच्छति । वदति-प्रतिवदति ।
- उपसर्गाः कदाचित् धातोः अर्थं पोषयन्ति । यथा शोभते-सुशोभते । लसति-विलसति । राजते-विराजते ।

◆ उपसर्गकारणत: कदाचित् धातो: पदपरिवर्तनं भवति । यथा जि-जयति किन्तु वि+जि = विजयते (आ.प.), स्था-तिष्ठति किन्तु प्र+ स्था = प्रतिष्ठते (आ.प.), गम्- गच्छति किन्तु सम्+ गम् = सङ्गच्छते(आ.प.), रम्-रमते किन्तु वि + रम् = विरमति (प.प.)

भाषाभ्यास:

१. योग्यम् उपसर्गं योजयत ।

प्र/सम्/वि/परि/अव/आ/अप

१. चौर: धनम् ____ हरति ।
२. भूप: शत्रुं ____ हरति ।
३. वैद्य रोगं ____ हरति ।
४. बालक: उद्याने ____ हरति ।
५. देवी राक्षसं ____ हरति ।
६. जन: पर्वतम् ____ रोहति ।
७. बालिका पर्वतात् ____ रोहति ।

२. उपसर्गसहितं क्रियापदं लिखत वाक्यं च पूरयत ।

१. माता आपणात् ____ । (आ+गम्-गच्छ्)
२. बालक: देवं ____ । (प्र+नम्)
३. सेविका जलम् ____ । (आ+नी-नय्)
४. रजक: वस्त्राणि ____ । (प्र+क्षल्-क्षाल्)
५. आचार्य: विद्यालयात् ____ (निर्+गम्)
६. शिक्षक: समस्यां____। (परि+हृ-हर्)
७. वानर: वृक्षात् ____ । (उत्+पत्)
८. बाल: जननीम् ____ । (अनु+सृ-सर्)

३. उपसर्गसहित-गम् धातो: अर्थं जानीत, स्वभाषया लिखत, वाक्ये प्रयोगं कुरुत च ।

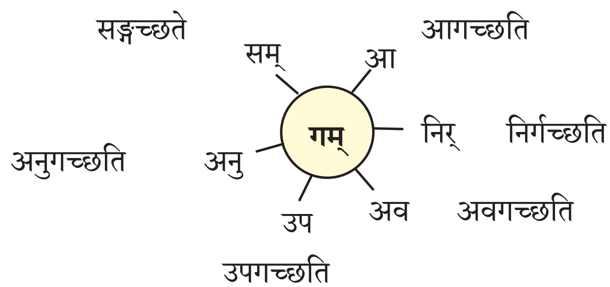

नामानि - २

'इ' कारान्तं पुंलिङ्गं नाम 'कवि' (कवि = क् + अ + व् + इ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	**विभक्ति:**
कवि:	कवी	कवय:	**प्रथमा**
कविम्	कवी	कवीन्	**द्वितीया**
कविना	कविभ्याम्	कविभि:	**तृतीया**
कवये	कविभ्याम्	कविभ्य:	**चतुर्थी**
कवे:	कविभ्याम्	कविभ्य:	**पञ्चमी**
कवे:	कव्यो:	कवीनाम्	**षष्ठी**
कवौ	कव्यो:	कविषु	**सप्तमी**
हे कवे	हे कवी	हे कवय:	**सम्बोधनम्**

कविसदृशा: अन्ये इकारान्ता: पुंलिङ्गशब्दा:-
मुनि, ऋषि, रवि, हरि, पाणि, यति, मारुति, भूपति, कपि, अलि, गिरि, अरि, वह्नि, मणि इत्यादय: ।

'इ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम मति (मति = म् + अ + त् + इ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
मतिः	मती	मतयः	**प्रथमा**
मतिम्	मती	मतीः	**द्वितीया**
मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः	**तृतीया**
मतये/मत्यै	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	**चतुर्थी**
मतेः/मत्याः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	**पञ्चमी**
मतेः/मत्याः	मत्योः	मतीनाम्	**षष्ठी**
मतौ/मत्याम्	मत्योः	मतिषु	**सप्तमी**
हे मते	हे मती	हे मतयः	**सम्बोधनम्**

मतिसदृशाः अन्ये शब्दाः- भूमि, बुद्धि, प्रीति, कीर्ति, श्रुति, स्मृति, रुचि, शक्ति, धृति, ओषधि, वनस्पति इ.

'इ'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम वारि (वारि = व् + आ + र् + इ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
वारि	वारिणी	वारीणि	**प्रथमा**
वारि	वारिणी	वारीणि	**द्वितीया**
वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः	**तृतीया**
वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	**चतुर्थी**
वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	**पञ्चमी**
वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्	**षष्ठी**
वारिणि	वारिणोः	वारिषु	**सप्तमी**
हे वारे, हे वारि	हे वारिणी	हे वारीणि	**सम्बोधनम्**

वारिसदृशाः अन्ये शब्दाः- शुचि, सुरभि, भूरि इत्यादयः ।

'ई'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम नदी (नदी = न् + अ + द् + ई)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
नदी	नद्यौ	नद्यः	**प्रथमा**
नदीम्	नद्यौ	नदीः	**द्वितीया**
नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	**तृतीया**
नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	**चतुर्थी**
नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	**पञ्चमी**
नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	**षष्ठी**
नद्याम्	नद्योः	नदीषु	**सप्तमी**
हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः	**सम्बोधनम्**

नदीसदृशाः अन्ये शब्दाः- जननी, कूपी, नारी, युवती, नगरी, मही, वापी, लेखनी, अङ्गुली, सम्मार्जनी, रुक्मिणी, घटी, नखकृन्तनी, सरस्वती, स्थाली, दासी इत्यादयः ।

विशेषणम्

एष: बालक: । एतस्य नाम अजय: ।
अजय: उत्तम: बालक: ।
अजय: स्वस्थ: कार्यतत्पर: च बालक: ।

अत्र उत्तम:, चतुर:, स्वस्थ:, कार्यतत्पर: एते शब्दा: अजय: कीदृश: अस्ति इति कथयन्ति । अत: एते शब्दा: अजयस्य विशेषणानि ।

य: शब्द: नामपदस्य विषये अधिकं कथयति, तद् विशेषणम् । यस्य विषये ज्ञापनं भवति, स: विशेष्य: ।

नूतन: ग्रन्थ: ।	नूतना कविता ।	नूतनं काव्यम् ।
कीदृश: ग्रन्थ: ?	कीदृशी कविता ?	कीदृशं काव्यम् ?
नूतन: ग्रन्थ: ।	नूतना कविता ।	नूतनं काव्यम् ।

अत्र विशेष्यस्य यद् लिङ्गम् अस्ति, तदेव विशेषणस्य लिङ्गं वर्तते ।

नूतनौ ग्रन्थौ ।	नूतना: ग्रन्था: ।
नूतने कविते ।	नूतना: कविता: ।
नूतने काव्ये ।	नूतनानि काव्यानि ।

अत्र विशेष्यस्य यद् वचनम् अस्ति, तदेव विशेषणस्य वचनं दृश्यते ।

नूतनस्य ग्रन्थस्य । नूतनात् ग्रन्थात् । नूतनेषु ग्रन्थेषु ।
नूतनायां कवितायाम् । नूतनया कवितया । नूतनायै कवितायै ।
नूतनेन काव्येन । नूतनाभ्यां काव्याभ्याम् । नूतनयो: काव्ययो: ।

एतेषु उदाहरणेषु विशेष्यस्य या विभक्ति:, सा एव विभक्ति: विशेषणस्य अपि वर्तते ।

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य । तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥

भाषाभ्यास:

अधोनिर्दिष्टानि विशेषण-विशेष्य-शब्दयुग्मानि चिनुत ।

सुन्दरी	आचार्यौ	श्वेतौ	छात्रा:
सूत्रम्	आवश्यक:	कुसुमम्	माला
नेत्रे	पूज्यौ	कृतज्ञा:	आहार:
दीर्घम्	कृष्णे	कोमलम्	बकौ